

THADDEUS

Colofon

ISBN: 978 94 6365 049 6

1e druk 2018

© 2018 Cees van den Hof

Exemplaren zijn te bestellen via de boekhandel
of rechtstreeks bij de uitgeverij:

Uitgeverij Elikser

Ossekop 4

8911 LE Leeuwarden

www.elikser.nl

Afbeelding omslag: De boerenbruiloft, geschilderd door Jan Steen in 1672.

Foto: Photoservice Rijksmuseum

Vormgeving omslag en binnenwerk: Evelien Veenstra

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op wat voor wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en de uitgeverij.

This book may not be reproduced by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the author and the publisher.

THADDEUS

soo gewonne, soo verteert

Cees van den Hof

*Aendachtigh gebedt tot Godt, noodigh
en dienstigh van alle Hollants ingesetenen,
godtvruchtige liefhebberen des vaderlants gebeden te worden;
om te hebben de goddelijcke hulpe en bijstandt
in desen oorlogh te water en te lande...*

Jacobus Sceperus, 1672

Inhoud

Proloog, Leyden 1672	9
Leyden, maart 1672	17
Voorjaar 1669 en najaar 1654	29
Tussen Leyden en Haerlem, maart 1672	37
Zomer 1658	46
Haerlem en Halfwegen, maart 1672	56
Zomer 1659	71
Amsterdam, maart 1672	82
Winter 1660	90
Amsterdam, april 1672	105
Voorjaar 1662	119
Amsterdam, april 1672	140
Najaar 1664, voorjaar 1665	170
Op de Zuyder Zee, mei 1672	199
Nazomer 1668	235
Voor Texel en op de Noord Zee, mei 1672	279
Voorjaar 1671	295
Op de Noord Zee bij Solebay, juni 1672	323
03.00 – 07.00 uur (logboek)	327
07.00 – 11.00 uur (logboek)	334
11.00 uur – woensdag (logboek)	343
Leyden, september 1672	352
Nabij Ameyde, november 1672	406
Nieuwerbrugh, december 1672	427
Epiloog, Leyden 1691	441
Het gezin van Jan Havicksz Steen	453
Verklarende woordenlijst	455
Enkele geraadpleegde bronnen	467

Proloog, Leyden 1672

De winterkou bleek 's ochtends vastgevroren aan de ruiten van de schilderkamer. Afbeeldingen van witte veren en varens die met een varkensharen spalter schenen te zijn opgebracht, glazig en toch ondoorzichtig. Slechts de onherkenbare schim van een voorbijganger gleed merkbaar donker langs de ramen. Thaddeus Jansz Steen blies op zijn knokkels, terwijl hij in het halfduister op zoek naar kaarsen ging. Ook de geluiden van buiten werden door de aanslag van rijp gedempt. Vager dan gewoonlijk klonk het kleppen van de bronzen bel in het houten Klockhuys naast de Sint Pieters Kerck, waarmee de aanvang van de markthandel werd ingeluid. In de woning heerste nog een stilte die even onaangedaan als de vrieskou leek. Van de kaars in de lantaarn was amper een duim verbrand, de overige vond hij in enkele verspreid staande blakers. Hij snoot de verkoolde pitten en nadat hij met behulp van een tondeldoos vuur had geslagen, maakte hij bij het trillende licht de ijzeren kachel aan. Alvorens daar enige warmte van begon af te stralen, hield hij zijn handen tot een kom aaneengesloten boven de vlam van een vetkaars. Als een onnadenkend over zichzelf afgeroepen strafmaatregel schroeide hete roet zijn beide duimen.

Aan veel slaap was hij de afgelopen nacht niet toegekomen. Driest herbergbezoek en een daarbij opgelopen, nog steeds schrijnende pijlwond van de arglistige Amor zorgden andermaal voor spijt en zelfverwijt, waarvoor hij dus zojuist met die onbedoelde zelfkastijding boete had gedaan. Of dit afdoende was, mocht worden betwijfeld. Zijn vroegtijdige aanwezigheid in de werkplaats betekende tevens een knieval voor de herhaalde hekeling van zijn gedrag, waarop natuurlijk wel het nodige viel af te dingen,

maar dat toch ook voor een deel werd veroorzaakt door aanhoudende aanmerkingen op de deugdelijkheid van zijn schilderwerk. Dat hij niet voldeed aan zijn vaders maatstaf, kon tenslotte nauwelijks aan nalatigheid worden geweten. Vanzelfsprekend wilde hij een waardige erfgenaam van het ouderlijk talent zijn, maar de befaamde meester Steen naar de kroon steken leek in de praktijk al te pijnlijk op pissen tegen de maan. Van luiheid of onwil was aanvankelijk geen sprake geweest; de plichtsverzaking deed pas haar intrede toen het vakmatige onvermogen te duidelijk was geworden. Vader meende dat hij beter zijn best moest doen, maar hij wist toen al dat de grens van zijn kunnen onwrikbaar stond afgepaald. Geen lauwerkrans voor hem, hij moest zich tevredenstellen met een slapperande dophoed van vervilt konijnenbont. Die hield bij regen trouwens wel zijn haren en gezicht droog, een zegen feitelijk.

Goedbeschouwd schoot vader als onderwijzer tekort; ongeduld en strikte overschatting van de leerling veroorzaakten misverstanden en ergernis. Hij zag het nu op dezelfde wijze mislopen bij zijn jongere broer. Cornelis was evenmin bedeed met aangeboren uitzonderlijke gaven, maar wilde nog wel de hemel bestormen. Voor straf stond hij daarom vaak pigmenten fijn te stampen in de oude tinnen vijzel. En als het poeder met koudgeslagen lijnolie op de maalsteen tot verf van een juiste smeugheid was gewreven, vulde hij potjes van steen en lood met de hoeveelheid die voor een dag van gestage arbeid volstond. Zelden maar kon de kwaliteit vaders goedkeuring wegdragen.

‘Ik kan ’t net zo goed aan je broer Tede overlaten,’ mopperde hij dan, waarbij in het midden bleef of hij dit wezenlijk als een betere keuze beschouwde.

Maar zelden had hij leerlingen aangenomen en ze bleven nooit lang. Niet omdat ze te weinig van hem konden

opsteken, integendeel, hij overstelpte hen juist met een teveel aan kennis. Die geestdriftige overmacht liet hun al spoedig geen andere keus dan een vaandelvlucht. Uit zucht tot behoud van resterende eigenwaarde, vermoedde Thaddeus. Zelfs de vlijtige leerling van meester Adriaen van Ostade, de jonge Richard Mennesz die zich graag als een toegewijd discipel had opgeworpen, voelde zich afgewezen en was vorig jaar naar Friesland vertrokken. Meester Adriaen kwam nog een goed woordje voor hem doen, maar dit mocht toen al niet meer baten.

‘Hij zal z’n weg beter vinden zonder de rol van kopiist na te streven. Begaafd genoeg, die jonge Brakenburgh,’ verklaarde vader.

Zijn eigen zonen kon hij niet weigeren, dat zou moeder Margriet nooit hebben toegestaan, wist hij. De Almachtige had haar – bijna drie jaar geleden alweer – tot Zich geroepen, maar haar oordeel woog onveranderd zwaar. Mogelijk hield hij hun schamele vorderingen ook liever binnenshuis achter de eigen voordeur aan de Langebrugh. Bovendien was thuisonderricht goedkoper, de afname van schilderijen leed immers zeer onder de dreigingen die de Republiek heden ten dage onder ogen moest zien. Kopers hielden, bevreesd voor bestendige verliezen, hun hand stevig op de sluiting van hun beurs. Waar eerder voor een landschap, zeetje of schelmse tronie nog wel geregeld vaste afnemers waren te vinden, lieten deze liefhebbers nu de nog lege plekken aan hun kamerwanden uit spaarzame voorzorg onbedekt. Er moest noodgedwongen grof schilderwerk worden aangepakt: karweien waar Cornelis en hij voor opdraaiden.

Niet alleen hun moeders dood, ook deze tegenspoed maakte vader tegen zijn natuur in humeurig en vaak zelfs onredelijk boos. Een gemorst mespuntje fijngewreven la-

zuriet of smalt om blauwe verf mee te maken, kon al tot een kwade uitval leiden, laat staan dat het haast onbetaalbare lapis lazuli per ongeluk werd verspild. Dan verviel hun dienstbare aanwezigheid in de schilderkamer op slag tot de ongewenste staat van een hachelijk verblijf. Hoewel hij vrijwel zeker nooit lijfelijk geweld zou toepassen – dat scheen nergens in zijn aard te schuilen – deden de machteloze razernij en droefheid bijna naar een verlossende vuistslag verlangen. Mogelijk nog schrijnender waren de wrevelige verontschuldigen wanneer de bui, die overigens nooit lang bleef dralen, was overgedreven. De aarzelende spijtbetuigingen van zijn zonen over het oneerbiedig gevoerde verweer en daarbij gebezigde taalgebruik wuifde hij weg. Hij was de vader en diende zich daarom als wijste te gedragen. Ondanks dit inzicht werd in het huis aan de Langebrugh regelmatig luid over en weer geschreeuwd.

Inmiddels begon de kachel een aangename temperatuur te verspreiden. De weldadigheid reikte nog niet tot in de verste hoeken en ook de ijsbloemen zouden er niet meteen van smelten, maar hij kon met soepele en warme vingers aan het werk gaan. Oude penselen en kwasten bewaarde hij in een zinken pincelier waar een laagje olijfolie de afgesleten haren soepel hield. Ook plukken uit de vacht van dassen, eekhoorns en marters, slechts een bekort leven gebruikt door deze oorspronkelijke eigenaars, hield hij keurig in soorten gescheiden op voorraad. Hij kocht ze voor een paar penningen van wildstropers, een luttel bedrag dat eerder de waarborg van toekomstige afnames inhield dan als wezenlijke betaling gold. Het stugge borstelhaar van varkens betrok hij, eveneens voor een habbekrats, van verschillende vilders. Gebruikte haren knipte hij bij, nieuwe werden op lengte gerangschikt. Een oud

kistje bevatte diverse vogelveren, althans de van hun baarden en vlaggen ontdane holle schachten. Die kwamen voor niets in zijn bezit; meestal volstond bukken en oprapen. Een enkele keer waagde hij het om een verongelijkt gakkende gans van zijn staartveer te beroven. Bij hanen liet hij dit wel uit zijn hoofd sedert hij kennis had gemaakt met de toornige snavel en doornige sporen. Nauwgezet sneed hij de veerspoel van een schacht. Voor fijne penselen deed hij dit ook bij het taps toelopende uiteinde, zodat ze later aan een dunne steel konden worden geschoven. Voor de grovere kwasten gebruikte hij dikkere houders waar hij met een fret een gat in had geboord. Nadat het hout daar vervolgens kruiselings was ingezaagd, kon de spoel met gebundelde haren in de gespleten opening worden gestoken. Met een strakke omwikkeling van katoendraad om de onderzijde van de steel werd de bussel goed vastgezet, op dezelfde wijze als bij de takeling om een touweind, zoals hij vroeger met enige afgunst had zien doen op het veerschip tussen Leyden en Haerlem.

De precieze bundeling van haren, daarin school zijn vakmanschap. Hij knoopte ze vast met een draad die hij met bijenwas stroef had gemaakt, verstijfde het onderste deel met druppels hete was en draaide de voorzijde met schoon water tot een soepele punt. De stompjes van dure waskaarsen, te ver opgebrand om God nog langer te behagen, haalde hij voor niets bij de karmelieten achter het huis van tante Maria Droogh aan de smalle Sint Jansgraft.

‘Een gering offer ter ere van Sint Lucas,’ zei pastoor Bertius telkens wanneer hij voor dit doel aanklopte.

Zijn penselen en kwasten genoten langzamerhand een gedegen reputatie. Meester Steen ondersteunde de onderneming door tegen iedereen te verkondigen dat hij zwoer bij de producten van zijn zoon. Inmiddels vond het gereed-

schap ook aftrek in Delft, 's-Gravenhage en Haerlem. De nering floreerde, mede dankzij de lage kostprijs. Ondanks dit heugelijke feit was hij toch niet vrijgesteld van het dagelijkse kladschilderwerk. Samen met Cornelis als jonge knecht werd hij erop uitgestuurd om in de kou kozijnen, deuren en vensterluiken te verven. Een enkele maal mochten ze in een kerk of voor een pronkzuchtige koopman houten pilaren marmeren, daar leerde Kees dan ook nog iets van. Schaarser waren de opdrachten voor het maken van een uithangbord.

Het betekende harde, stugge arbeid en er kon niets van worden gezegd, omdat de lastgever – hun eigen vader – op het gebied van flink aanpakken niet viel te overtroeven. De voltooide doeken en panelen die onverkocht tegen de wanden stonden, perkten het vloeroppervlak van de schilderkamer al danig in. De tijden zouden wel weer beter worden, dat gebeurde immers altijd. Onlangs nog was de lakenreder De la Court, die aan de Steenschuijrt een ruime woning bezat, nog naar de prijs van enkele schilderstukken komen informeren. Dit hoopvolle vertrouwen in een wending ten goede verhiel zich overigens wonderlijk met de gemelijkheid die zijn levenshouding de laatste jaren zo verzuurde.

Het schijnsel van de kaarsen taande onder de kracht van de klimmende winterzon en hij doofde ze. De traptreden kraakten en even later kwam zijn zuster de schilderkamer binnen. In het kille ochtendlicht scheen Eva's gezicht nog bloedelozer dan het de laatste tijd gewoonlijk al was. Ze ging moe naar bed en stond moe weer op. Hij vond dit zorgelijk, maar ze wilde er niets over horen. Het zou wel weer overgaan, meende ze en deelde daarmee vaders neiging om de grimmige werkelijkheid te ontkennen ten faveure

van een gunstige verwachting. Tegen de keer, bijna. Eva ging vlakbij de kachel staan en bewoog haar handen boven het warme ijzer. Wit en dun waren haar vingers, de huid haast doorschijnend. Een wonder wanneer je bedacht welk een werk ze er dagelijks mee verzette. En hoe weinig hulp haar daarbij werd geboden. Hij stond op en schoof een stoel naderbij. Ze trok de saaien omslagdoek steviger om haar smalle schouders.

‘Even een beetje opwarmen, Tede, voordat ik water ga putten,’ zei ze, alsof een verontschuldiging nodig was.

‘Zal ik anders...?’

Ze schudde met een kordate beweging het hoofd. In haar gebaren bleef de gedachtenis aan hun moeder be waard, maar ze misten vaak het nodige gezag om met een te overtuigen. Haar bedoeling ontroerde echter en meestal volstond dit. Stil zaten ze een poosje bijeen. In dit gezamenlijk zwijgen waren ze meer met elkaar verbonden dan gesproken woorden zouden bereiken, meende Thaddeus. Zijn lieve, dappere zuster. Nooit had hij haar durven vragen naar de vrijers die zich regelmatig aandienen. Vriendelijk werden ze afgewezen. De meest vasthoudende toonde zich tot nu toe een rechtenstudent, ene Jacobus Herrewijn van de Nieuwe Rijn, een kwast met een plank voor zijn kop, die volgens het adagium scheen te handelen dat de aanhouder eens aan het langste eind zou trekken. Hij moest haar waarschuwen voor deze belegeringstactiek, maar meende zijn afkeer van die snuiter niet deugdelijk genoeg te kunnen beredeneren. Daarom stelde hij zich gerust met de gedachte dat Eva op eigen kracht wel tot de juiste gevolgtrekking kwam; ze was verstandig, zijn zuster.

‘Heeft bakker Van Oostwaert al op z’n hoorn geblazen?’ vroeg ze na enige tijd.

‘Niet gehoord. ’t Zal haast wel,’ antwoordde hij.

Uit zijn broekzak diepte hij zeven stuivers op, zijn volledige bezit. Vandaag kon ze het roggebrood met klingende munt betalen. Haar gang naar de winkel nabij het Sint Chatarijnen Gasthuys zou erdoor worden verlicht, al bleven ze bij de goede bakker en zijn vrouw nog voor een zorgwekkend bedrag op de lat staan. Haar dankbaarheid veroorzaakte een schrijnend besef van schuld wegens al het geld dat hij kort geleden had verbrast.

Leyden, maart 1672

Hoe had hij zo stom kunnen zijn? Andermaal de kop vol wind en wijn. En in kwalijk gezelschap natuurlijk. De herinnering aan die afgelopen nacht was vooralsnog hinderlijk in nevelen gehuld. Het land beleefde benarde tijden, dat gaf genoeg reden voor brandie en jenevermoed. De Engelsen hadden, door verraad en afgunst gedreven, de rijk beladen retourschepen van de Smyrnavloot in het Kanaal aangetast. De vijfenzestig koopvaarders en vijf oorlogsbodems onder bevel van Adriaen de Haese, Eland du Bois en Cornelis Evertsen, die zijn bijnaam Keesje den Duvel andermaal eer aandeed, beten echter onverwacht furieus met fel geschut van zich af. Maar de schade loog er niet om. Drie schepen wist admiraal Robert Holmes buit te maken. Eén oorlogsschip, de *Klein Hollandia* van Jacob van Nes, was tot zinken gebracht. De slag verliep bloedig. Veel opvarenden sneuvelden, onder wie bevelvoerder De Haese; kapitein Du Bois verloor zijn linkerhand.

De Franse koning Lodewijk Bourbon zag nu ook zijn lang gebeide kans schoon. Vijf jaar eerder had hij al geprobeerd het Zuid-Nederlandse grondgebied in te lijven; de eeuwenoude macht van de Habsburgers scheen toentertijd zodanig getaand dat hij meende hun dit rijke gewest nu zonder veel tegenstand afhandig te kunnen maken. Hij had buiten de waard gerekend. In dit geval werd de betaling van het gelag opgeëist door raadpensionaris Johan de Witt, die met Zweden en Engeland een krachtige alliantie had gesloten. De vervolgens afgedwongen vrede in Aken kon hij onmogelijk anders dan als vernederend hebben ervaren. De Zweden lieten zich echter uit het verbond kopen en te Dover sloot hij in het geheim een ver-

drag met Engeland. Karel Stuart, een nagenoeg even grote praalhans, zegde hem in ruil voor geldelijke en militaire ondersteuning lichtvaardig een belijdend katholieke bondgenoot bij het ruïneren van die vermaledijde Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden toe. De Habsburgse keizer Leopold beloofde alvast het bezit van zijn neef Carlos, die zich op de Spaanse troon zo merkwaardig gedroeg dat niemand, hijzelf inclusief, er meer aan twijfelde dat hij was beheerst. Leopold bedong wel dat de eigen grenzen ongeschonden zouden blijven. Hij wilde geen gedonder met Frankrijk, nu opdringerige Turken hem aan de andere kant van zijn rijk zoveel zorgen baarden. Bovendien hield hij niet zo van wapengekletter, liever wijdde hij zich aan het componeren van sacrale muziek.

De bisschoppen van Keulen en Munster konden wat Lodewijk betreft meedoen, mits ze hem doortocht wilden verlenen. Daar hadden die inhalijsge paapse prelaten wel oren naar. En nu marcheerde hij wraakzuchtig met een schrikbarend groot leger van honderdtwintigduizend man uit het zuiden op naar de grenzen van de Republiek. De oorlogsverklaringen klonken als grieven van verongelijkschte schuldeisers. Bisschoppelijksche roversbenden zouden allereerst de Overijsselsche Hanzesteden aantasten met als beloofde beloning gebiedsuitbreiding en knechting van de bevolking. Toen Lodewijk merkte dat steun van de onderling harrewarrende prelaten nauwelijks nodig was om de Republiek op haar knieën te dwingen, ontnam hij ze een aanzienlijk deel van die toegezegde buit.

De Keulse Maximiliaan Hendrik von Wittelsbach schikte zich verongelijkscht naar deze royale inperking en zocht, achterdochtig op zijn hoede voor waarschuwingen van lichamelijksche pijntjes en kwalen, tenslotte zijn heil binnen de muren van het klooster Sankt Pantaleon om zich

daar vol overtuiging aan wetenschappelijke alchemie te wijden. De krijgsverrichtingen liet hij verder over aan zijn legeraanvoerders en de eierzuchtigere confrater uit Munster, bisschop Bernard von Galen, wiens zegeningen vooral uit mortiergranaten bestonden. Deze had na die veijnige koninklijke tik op de grijpgrage vingers zijn begerig oog vast op de stad Groningen en haar ommelanden gevestigd, hoewel ook de Overstichtse veengebieden en Friese greiden hem niet onberoerd lieten.

Wat kon men doen? Het staatse leger aan de IJssellinie, waar het rivierwater sinds jaren niet zo laag had gestaan, werd in allerijl versterkt met boeren die geen enkele bloeddorst te lessen hadden. Zodra de gelegenheid zich voordeed, keerden ze met hun rieken en zeisen terug naar de hoeven die ze onder dwang hadden moeten verlaten. De forten langs de Rijn dienden te worden versterkt. De muren van Maastricht moesten de eerste Franse dreun weerstaan. En uiteindelijk was er dan nog de Hollandse waterlinie; kostbaar en vruchtbaar land zou moeten worden opgeofferd om de Republiek te redden. Molenwieken werden in ruststand gezet, spuisluizen geopend en de aloude vijand veranderde in een redding brengende bondgenoot.

Er werd echter verteld dat magistraten van sommige belangrijke vestingsteden de vijand met opgestoken poortsleutels tegemoet snelden in de hoop hiermee hun wallen en burgers te sparen. Het opperbevel van de schamele landsverdediging berustte nu bij prins Willem III van Oranje-Nassau, die in februari met feestgedruis en lusterrijk vuurwerk tot kapitein-generaal was benoemd. Of deze eenzelvige jongeling met zijn kromme beentjes en haakneus het vertrouwen kon waarmaken, dat velen zo bevlogen en vaak zonder kennis van zaken in hem stelden,

zou nog moeten blijken. Het volk zoop op zijn gezondheid en eiste herstel van het oude stadhouderschap, maar dat maakte hem nog niet tot een bekwame veldheer. Alleen op zee leek, goed beschouwd, de situatie niet volstrekt hopeloos, dit ondanks de voortdurende wrijving tussen de onstuimige en na-ijverige Cornelis Tromp en zijn overste, luitenant-admiraal De Ruyter.

Laat en laks werd het land in hoogste staat van weerbaarheid gebracht. De grote keurvorst van Brandenburg, Frederik Willem I, had zich in Berlijn al te lang en te veel pomponnetjes laten voeren: de zoete woorden van koning Lodewijks geslepen gezant seigneur De Pomponne. Nog steeds aarzelde hij met het bezegelen van een verdrag om militaire hulp te verlenen. Dat men in 's-Gravenhage intussen weinig haast scheen te hebben met het betalen van de beloofde steungelden, maakte hem ook bepaald niet toeschietelijker, al lag zijn hart wel degelijk bij de belaagde geloofsgenoten in het land waar hij als jongeman aan de Leydse universiteit nog enige tijd college had gelopen. Op een paar regimenten Spaanse ruitery en voetvolk na stond de Republiek er plotseling alleen voor. In deze toestand zou een Franse opmars onmogelijk te stuiten zijn, was de sombere verwachting. Zover hoefde het echter niet te komen...

De hoogmogende heren te 's-Gravenhage hadden in januari al een algemene boete-, vasten- en bededag uitgeschreven. Op elke woensdag van de maand zou men zich verootmoedigen om Gods toorn jegens de Republiek te doen verzachten. Maar tegen Diens werktuigen waarmee het land dus zo nijpend werd belaagd, viel wel iets meer te doen. En van standvastige jongemannen, recht van lijf en leden, beneveld doch welbespraakt, mocht zeker een